

Said Halim Paşa ve Aliya İzetbegoviç'in Aydın-Halk İlişkisinin Kopuşuna Dair Eleştirileri

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Ömer TEKİN

Makale Bilgisi

Bağımsız Araştırmacı,
Ankara, Türkiye

ORCID: 0009-0009-7407-0507

E-Mail:

omertekin-bh@hotmail.com

Sorumlu Yazar:

Ömer TEKİN

Ay Yıl : Aralık / 2024

Cilt:4

Sayı:2

DOI: [10.5281/zenodo.14582400](https://doi.org/10.5281/zenodo.14582400)

Citation:

Tekin, Ö. (2024). Said Halim Paşa ve Aliya İzetbegoviç'in aydın-halk ilişkisinin kopuşuna dair eleştirileri. *Genç Akademisyenler Birliği Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 147-165. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14582400>

Öz

Batılılaşma, modernleşme ve sekülerleşme literatürünün alt başlıklarından birisi olan aydın-halk kopuşu yahut yabancılaşması meselesi geniş bir tartışma alanı oluşturmaktadır. Bu tartışmanın öznesi konumundaki aydın kimliğinin ortaya çıkışındaki misyon ile bu misyona talip olan Osmanlı aydınının seyri birbirinden oldukça farklıdır. Batı'nın aydını halkla iç içe, halkın taleplerini iktidara ileten ve halka yön veren bir pozisyondadır. Osmanlı aydını ise halktan kopuk, dayatmacı, devlet içerisinde doğmuş ve orada pozisyon almış, toplum tarafından kabul görmeyen bir vaziyet içerisindeydi. Bu da beraberinde halkından kopuk bir Osmanlı entelijansiyası meydana getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında başlayan bu kırılma ve çelişki, sonraki nesillerde birçok İslâm ülkesinde yaşanmaya devam etmektedir. İslâm dünyasının çıkardığı iki mütefekkir ve devlet adamı olan Said Halim Paşa ile Aliya İzetbegoviç aydın-halk münasebetini etraflıca tartışmakta ve çözüm önerileri sunmaktadır. Tespit edilen problemin farklı dönemlerde, farklı coğrafyalarda ve konjonktür de yaşamış bu iki ismin üzerinden değerlendirilmesi için birden fazla sebep vardır. İki isimde İslâmî, mütefekkir ve münevver kimlikleriyle ön plana çıkmaktadırlar. Üst düzey devlet adamı olmaları, konuları İslâmî merkezli bir perspektifte ele almaları, kültürlerinden ve özlemlerinden kopuk yaşamamaları, tarihsel bilinçleri, sosyolojik birikim ve tespitleri ile çözüm önerilerindeki paralellikler Said Halim Paşa ve Aliya'yı buluşturan en önemli nedenler olarak görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Said Halim Paşa, Aliya İzetbegoviç, Aydın, Halk, İslâm, Batı.*

Abstract

The issue of the intellectual-people rupture of alienation, which is one of the subtitles of the Westernization, Modernization and Secularization literature, constitutes a wide area of discussion. The mission in the emergence of the intellectual identity, which is the subject of this discussion, and the course of the Ottoman intellectual who aspire to this mission are quite different, from each other. The intellectuals of the West are in a position intertwined with the people, conveying the demands of the people to the government and directing the people. The Ottoman intellectual, on the other hand, was in a situation that was not accepted by the society. This resulted in an Ottoman intelligentsia disconnected from its people. This break and contradiction, which started in the last century of the Ottoman Empire, continues to be experienced in many Islamic countries in the next generations. Said Halim Pasha and Aliya Izetbegovic, two thinkers and statesmen from the Islamic world, discuss the intellectual-public relations in detail and offer solutions. There are more the one reason to evaluate the identified problem through these two names who lived in different periods, different geographies and conjuncture. Two names stand out with their Islamist, intellectual and intellectual identities. The most important reasons that brought Said Halim Pasha and Aliya together are that they are high-level statesmen, they deal with the issues in an Islamic-centered perspective, they do not live away from their culture and essence, their historical consciousness, sociological knowledge and determinations, and the parallels in their solution proposals.

Keywords: *Said Halim Pasha, Aliya Izetbegovic, Intellectual, People, Islam, West.*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin, III. Selim ile birlikte Batılılaşma yönünde somut adımlar atmaya başladığı ve bunu II. Mahmud reformlarının takip ettiği genel kabul olarak görülmektedir. II. Mahmud'un vefatından hemen sonra Tanzimat Fermanı ilân edilmiş olup, Batılı düşünce ve zihniyet değişimi fikri devlet kalemlerine daha çok sirayet etmiştir. Meşrutiyetin ilanına kadar geçen süre boyunca Osmanlı elitleri ve bürokrasisi Osmanlılık akımında mutabık kalmış olup, etno-milliyetçi akımlara karşı bu akımı bir savunma refleksi olarak inşa etmeye ve sürdürmeye çalışmışlardır. II. Abdülhamid'in Meşrutiyeti ilanı ve 93 Harbi sonunda meclisi tatil etmesi ile yeni bir döneme girilmiş, İslâmcılık akımı daha ön plana çıkmaya başlamıştır.

Bu süreç içerisinde İslâmcılık akımı ve bu akımın temsilcileri Batılılaşma düşüncesine karşı reaksiyon olarak bir takım sorulara ve çekincelere cevaplar aramışlardır. Bunların en belirginini "mani-i terakki" söylemi, yani İslâm'ın ilerlemeye engel olduğu yönündeki söylemlerdir. İttihâd-ı İslâm'a göre İslâm terakkiye mani olmamakla birlikte, ilerleme yalnızca İslâmlaşmak ile mümkündür. Bunu yaparken Batı'nın bilim, fen ve tekniğini almakta hiçbir sakınca yoktur; ancak alınan bu pozitif ilerlemeci argümanlar İslâm'ın ve kültürel mozaiklerin süzgecinden geçirilmelidir.

İslâmcılık akımına en radikal karşıt söylemi oluşturan akım olarak Batıcılığı koymak mümkün görünmektedir. Batıcılık fikrini savunan düşünürler ve elitlerde kendi içlerinde ayrılmaktadır. Kimisi Batı'nın sadece kurumlarını ve bilimini almayı teklif ederken, kimisi kültürü de dâhil olmak üzere tüm parametreleriyle Batılılaşmayı teklif etmektedir. Abdullah Cevdet, Celâl Nuri ve Kılıçzâde Hakkı, Garpçılık olarak da tanımlanan bu fikir akımının en önemli temsilcilerindendir. Osmanlı'nın son dönemine rastlayan yıllarda eserler veren bu isimler, "İçtihad" dergisinde fikirlerini savunmuşlardır (Hanioğlu, 1998, s. 93). Dinî meselelerin dahi tartışmaya açılabileceğini söyleyen Garpçı düşünürlerin ekseriyetine göre Osmanlı'nın maddi ve manevi her alanda, kâmilen Batılılaşmasında bir sorun yoktur (Nuri, 2019, s. 17).

Yeni Osmanlılar hareketinin temsilcileri, Osmanlı aydınının yaşadığı paradoksu göstermesi bakımından iyi bir örnek olarak görülmektedir. Batı'da yükselen ilim ve fenni Osmanlı'ya tatbik etme düşüncesinde olan Yeni Osmanlılar, tümüyle Batılılaşmaya da karşıdır. Nitekim Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi isimler, yazılarından da takip edilebildiği üzere iyi birer Müslümandır ve Batı'nın tümüyle taklidine karşı çıkmaktadır. Ziya Paşa, taklidin kendi ulusunu unutturacağını belirtmekte, bu görüş, cemiyetin Batılılaşmanın ölçülerini ortaya koymada ki duruşunu göstermektedir (Ziya Paşa, 1875, s. 1). İslâmcı düşünürlerin Batılılaşma noktasındaki duruşları da bu seyirde ilerlemektedir. Teknik olarak açık, kültürel olarak kapalı olan bu Batılılaşma hamlesi, İslâmcı düşünürlerce daha da geliştirilmiştir. İslâm'ın esas unsurlarını terk etmeden ve kültürel tahribat yaratmadan işlemesi düşünülen bu süreci inşa etmeye çalışan İslâmcılar, sosyal ve kültürel hayatında ithaline inanan Batıcı aydınlar karşı çıkmışlardır (Tunaya, 1991, s. 11). Hülâsa, İslâmcı akımın temsilcileri Batı'nın maddi alandaki gelişimlerini Osmanlı coğrafyasına tatbik etme noktasında birleşmişlerdir. Ancak Batı'nın manevi olarak kendilerinden daha geride olduklarını iddia ettikleri için Batılılaşma salt teknik anlamda gerçekleşmelidir. Kâmilen Batılı düşünen Garpçılar ise maddi ve manevi olarak Batı'daki sosyal hayatın ve siyasi nizamın taklit ve tatbikinden yanadır. Bu fikrî ihtilaflar ve tartışmalar Tanzimat'tan günümüze dek süregelmiştir.

19. Yüzyılın ikinci çeyreğinde Avrupa'ya ilim tahsiline giden gençlerle başlayan Batı ile yakın münasebetin, tedricen devam ettiği görülmektedir. Avrupa'da yaşayıp oranın yaşam tarzını, sosyolojik yapısını, eğitim sistemini ve kültürel değerlerini benimseyip, Osmanlı eliti içerisinde aydın olarak görülen isimler vardır. Bu aydınların geneli, Osmanlı coğrafyasında doğup büyümüş olup, ekseriyeti devlet tarafından, bir kısmı da ailesinin zenginliğinden kaynaklanan imkânlar dâhilinde ilim tahsili için Avrupa'ya gönderilmektedir. Tahsilini tamamlayıp yurda geri dönen gençlerin pek çoğu, gördükleri karşısında etkilendiklerini ifade etmekte ve Batı'nın ilerleme fonksiyonlarının Osmanlı'ya entegrasyonu sağlanabilirse devletin kurtulabileceği inancını taşımaktadırlar. Ancak bu isimler yurda geri döndükten sonra kendi toplumuna ve kültürüne yabancı bir şekilde yaşamaktadırlar. Bu sorun ilerleyen yıllarda da

devam etmekte olup, Müslüman halkların yaşadığı hemen her coğrafyada görülmektedir.

Batı hayranlığının beraberinde getirdiği özden kopuş, belli bir döneme ve belli konulara sıkıştırılmayacak kadar ciddi bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun belirgin bir tezahürü, Said Halim Paşa ve Aliya İzetbegoviç'in yaklaşık elli yıl arayla aynı soruna farklı koşullarda ve farklı coğrafyalarda dikkat çekmeleridir. Said Halim Paşa yazmış olduğu risalelerinin tümüne yakınında bu probleme dikkat çekip eleştiri getirmekte iken, Aliya İzetbegoviç özellikle 1970 yılında yayımladığı İslâm Deklarasyonu adlı eserinde bu konuya eğilmektedir. Çalışmamızın esasını oluşturan ve ortaya koymak istediğimiz tez bu çerçevededir. Bir asrı geçkin süredir devam eden aydın ile halk kopuşu ve buna yöneltilen eleştiriler, konuya eğilen birçok isim tarafından tartışılmıştır. Literatür araştırmalarından sonra Said Halim Paşa ve Aliya İzetbegoviç'in perspektif ve düşün dünyaları arasındaki paralellikler kayıtsız kalınamayacak kadar benzerlik göstermektedir.

Aydın-halk kopuşuna dair muhtelif çevrelerce farklı bakış açıları geliştirilmiş, yabancılaşmanın kökenleri ve beraberinde getirdiği tartışmalar irdelenmiştir. Milliyetçi, Modernist, Kemalist ve Weberyen yaklaşımlar aydın-halk meselesini farklı düzlemlerde ele almış, sorunun kaynağını ve çözüm önerilerini İslâmcı yaklaşıma nazaran daha beşerî ve pozitivist bir şekilde tartışmıştır. Bu bağlamda aydın-halk kopuşuna dair tahlil ve tenkitler salt İslâmcı perspektiften okunmamalı, konuya ilişkin literatürün genişliği göz önünde bulundurularak Türk modernleşmesi tüm hatlarıyla ele alınmalıdır.

Çalışma boyunca aydın kimdir, nasıl ortaya çıkmıştır, İslâm dünyasında nasıl karşılık bulmuştur ve muhtelif çevrelerde nasıl ele alınmıştır sorusuna cevap arandıktan sonra, Said Halim Paşa ve Aliya İzetbegoviç'in konuya ilişkin tahlil, tenkit, tavsiye ve çözüm önerileri ele alınacak, son bölümde de karşılaştırmalı olarak paralellikleri ortaya konulacaktır. Ayrıca düşünürlerin farklı zamanda, mekânda ve konjonktürde yaşadıkları göz önünde tutularak anakronizmden kaçınılacaktır.

2. Aydın kimliğinin oluşumu

2.1 Aydın ve Entelijansiya

Aydın kavramı ve tipolojisi, Batı'nın yaşamış olduğu Aydınlanma Süreci'nde kendiliğinden gelişmiş ve doğal bir süreç sonunda ortaya çıkmıştır. Kilisenin hegemonyasından ve skolastik düşünceden büyük ölçüde arınan Batı, bunu aydınları aracılığıyla başarmıştır. Aydın kavramının ortaya çıkışının genel kabulü, 1893 yılında Fransa'da yaşanan Dreyfus Davası (Tekin, 2004, s. 161-162)'dir. Bu tarihten sonra aydın, yazı ve söz aracılığıyla toplumun şuurlanmasına yardımcı olan kişi olarak tanımlanmaktadır (Meriç, 1997, s. 15-16).

Entelektüel kelimesinin etimolojisine bakıldığında, Latince kökenli olan "intellectus" kelimesi zihin gücü ve akıl anlamlarına gelmektedir (Birkök, 2000, s. 99). Kavram bugünkü anlamıyla "intellectuel" olarak ilk defa 19. yüzyılda Fransa'da kullanılmıştır. Aydın ve entelektüel kavramları, tek bir tanıma indirgenemeyecek kadar geniş bir muhtevaya sahiptir. Alanında uzman isimler tarafından farklı parametreler göz önüne alınarak kavram açıklanmaya çalışılmıştır. J.P. Sartre'a göre entelektüel, "Doğrudan kendisini ilgilendirmeyen şeylere burnunu sokan ve evrensel insan ve toplum hesabına kabullenilmiş gerçeklerin ve bundan kaynaklanan davranışların tümünü sorgulama iddiasına olan" kişidir (Sartre, 2000, s. 11). Entelektüel sözcüğüyle bir anlamda da fikir ve sanat işçileri kastedilmektedir (Batuhan, 2002, s. 95).

Entelektüel içinde yaşadığı toplumun sözcülüğünü yapmakta; iktidar ile halk arasında adeta bir köprü gibi aracı rolüne bürünmektedir (Özcan, 2006, s. 36). Gramsci'ye göre aydın, ait olduğu sosyolojik yapının bilincini kavrayıp o minvalde hareket eden, aktif biçimde inisiyatif alan ve sorumluluktan kaçmayan, toplumun düşünme ve örgütlenme işini görev edinen kişidir (Gramsci, 1985).

Edward Said'e göre entelektüel aykırı ve keyif kaçırıcıdır; amacı insanın hürriyetini ve bilgisini arttırmaktır (Çağan, 2005, s. 166). Yine Said'e göre entelektüel olmak belli sorumlulukları beraberinde getirmektedir; marjinal, sürgün ve yabancı olarak betimlediği entelektüeli, sürgünde olmasa bile sürgünde gibi düşünen, sorgulayan, iktidardan uzak ve her şartta uçlara çekilen biri olarak tanımlamaktadır (Said, 2011, s. 66-67).

Aydın/entelektüel, seküler akla ve daima ilerlemeye inanmaktadır. Vahyi doğrulamak gibi bir endişesi olmamakla birlikte metafiziğe ve mistisizme uzaktır ve bilimsel bir metodoloji izlemektedir (Tekin, 2004, s. 164). Sekülerleşme süreci içerisinde aydın, dinî kurumların denetiminden uzak, gelenekselci yaklaşımlara mesafeli, insanı ve akli öne alan özgürlükçü bir çizgide hareket etmektedir.

Entelijansiya ise bugünkü anlamıyla "aydınlar topluluğu" anlamına gelmektedir. Bu kavram ilk defa Rusya'da elit tabakayı işaret etmek için kullanılmış olup (Ülger, 1975, s. 7), zaman içerisinde genişlemiştir ve evrensel bir hal alarak bugünkü anlamına kavuşmuştur.

2.2 Osmanlı Münevveri ve İslâm Dünyasında Yeni Aydın Tipi

Aydın/entelektüel kavramı, Tanzimat dönemi ile birlikte Osmanlı coğrafyasına girmeye başlamıştır. Bu kavramın Türkçe karşılığı "münevver"¹ olarak da karşılanmaktadır. "Aydınlatılmış, ışık saçan" anlamlarına gelen münevver, Arapça ilahi bir anlam taşıyan "nur" kökünden türetilmiş bir kelimedir. Yani münevver, entelektüelin aksine sadece akıl yolu ile değil, aynı zamanda duygu, gönül ve sezgi gibi diğer parametrelerinde bu kimliğe eklenmesiyle aktüel anlamına kavuşmuştur. Sonuç olarak entelektüel kavramıyla sadece akıl ve zihin gücü ön plana çıkartılırken, münevver kavramıyla akıl ve inancın harmanlanmış ve kişide toplanmış hali vurgulanmaktadır (Birkök, 2000, s. 104).

Entelektüel ve münevver kavramları arasındaki ayrım, Batı ile Doğu'nun hassasiyetlerini ve beslendikleri kaynakları göstermesi bakımından dikkat çekmektedir. Batılı entelijansiya, din merkezli düşünce sisteminden insan merkezli düşünce sistemine geçişin en belirgin tezahürlerinden birisidir. Çekirdeğini insanın oluşturduğu bu sistemde metafizik öğelere yer yoktur. Dolayısıyla akılcı, pozitivist ve materyalist bir muhtevaya sahiptir. Osmanlı münevverlerinin dinî saikleri göz ardı ederek salt pozitivist bir yaklaşımla topluma dokunması beklenmemektedir. Nitekim bu münevverlerinde böyle bir eğiliminin olduğunu söylemek epey güçtür. Dolayısıyla Batı'daki entelektüel kimliğini İslâm ülkelerine bire bir ithal etmek mümkün görünmemektedir. Bu bağlamda Osmanlı modernleşmesinin öncülü ve sürdürücüsü olan isimler, entelektüel kimliğini ithal ederken kavrama dini ve gönüllü eklenmiş, kavramı kendi öz değerleri içerisinde eriterek yeni bir kimlik oluşturmuştur. Bu minvalde bir değerlendirmede bulunan Said Halim Paşa'ya göre Batı medeniyeti her şeyi maddi bağlamda ele alan bir düşünce yapısından hareket etmektedir. Doğu'da ise manevi düşünce tarzı öne çıkmaktadır. Bu nedenle maddi paradigmalara hareket eden bir yapının düşünce tarzını tümüyle ithal etmek, manevi hasletlerle birikimini devam ettiren bir medeniyete zarar verecektir (Çetin, 2022, s. 116).

Osmanlı aydınının gelişimi, Batı'da olduğu gibi belirli bir süreç sonunda meydana gelmemiş gözükmektedir. Batı'da aydın yaşadığı coğrafyanın gereklilikleri sonucu doğmuş, kendine has problemler üzerine bir kimlik inşa etmiş ve çerçevesi çizilebilir bir mahiyet taşımaktadır. Osmanlı, Tanzimat dönemiyle birlikte Batılılaşma yolunu seçmiş, böylece zihniyet değişimine giden yolun kapısını aralamıştır. Âlimden (Altın, 2017, s. 377) aydına, ariften entelektüele evrilme böyle başlamaktadır.

Batı'daki entelektüel imgesinin akademi, cemiyet ve salon hayatında geliştiği görülmektedir. Bu toplulukların hiçbirisi devlet ile doğrudan iltisaklı değildir (Altınkaş, 2011, s. 39). Ancak Osmanlı aydınının gelişimine zemin hazırlayan mekânlar ve kurumlar incelendiğinde, Batı'dakinin tam tersine bir durum dikkat çekmektedir. Osmanlı aydını ge-

1 Münevver, aydın ve entelektüel kelimelerinin etimolojik yapıları, ortaya çıkışları ve kullanım yerleri dikkate alındığında farklı çağrışımlarla karşımıza çıkmaktadır. Fakat konumuzun darlığı sebebiyle etimolojik tartışmalara girmeyip, çalışma boyunca "aydın" kavramını kullanacağız.

lişimini bizzat devlet aracılığıyla, devlet için ve devlet kontrolünde gerçekleştirmektedir. Bu bağlamda Şerif Mardin'e göre üç kurum ve mekân ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki 1822'de kurulan Tercüme Odası'dır (Mardin, 2015). Bu kurum, genç adayları idarî mesleklere hazırlayan çok önemli bir yer olmakla beraber, bünyesinden Genç Osmanlılar² hareketini oluşturan aydın/münevver isimleri çıkartmıştır. Osmanlı aydını Tercüme Odası'nda doğmuştur görüşü isabetli görünmektedir. İkinci olarak cemiyetler ön plana çıkmakta, Genç Osmanlılar ile ulema arasındaki konsensüsü cemiyetler sağlamaktadır. Mardin son olarak Encümen-i Daniş'e dikkat çekmektedir (Mardin, 2015). 1851'de kurulan bu kurum, Fransız Akademisi örnek alınarak oluşturulmuş, akademik faaliyetlerin yapıldığı, Türkçenin geliştirildiği, önemli eserlerin tercüme ve şerh edildiği bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır (Bilim, 1985, s. 102).

Osmanlı aydını, devletin oluşturduğu ortam içerisinde kendisini geliştirme imkânı bulurken, beslendiği kaynak olarak Batı'yı öncül kabul etmiş görünmektedir. Tanzimat paşalarından Genç Osmanlılara, Jön Türklerden Cumhuriyet aydınlarına kadar hemen hepsinin yönü Batı kaynaklı yayınlar, mecmualar ve düşünceler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekseriyeti Avrupa'da eğitim görmüş yahut çalışmış olan bu kişiler, ülkelerine döndüklerinde halktan kopuk, tepeden inmece bir yol izlemektedirler. Hâlbuki ithal edilmeye çalışılan entelektüel kimliği, bizzat halkın içinden çıkan ve halkla iktidar arasında bir köprü görevi kuracak kişi motifidir. Devletin çatısı altında yetişen ve gelişimini tamamlayıp yeni fikirlerle ülkesine dönen aydınların –ya da aydın potansiyeli taşıyanların- “halk için, halka rağmen” şiarıyla hareket ettiği gözlemlenmektedir. Halkın gerçek problemlerinden uzak oldukları söylenebilir, çünkü Bâb-ı Âlî'nin kalemlerinde yetişmişlerdir. Konuları ve sorunları devlet bakış açısıyla kavramaktadırlar. Düşünce yapılarının büyük oranda Avrupa'da ya da Batılı kaynaklar çerçevesinde şekillendiği görülmektedir, bu da kendi ülke insanına ve kültürüne yabancılaşma ve sorunları kaynağında tespit edememe gibi sorunları ortaya çıkartmaktadır. Durum böyle olunca halk, gerek yaşantıları gerekse de kendilerine uzak ve mesafeli bulmaları itibarıyla aydınından gün geçtikçe uzaklaşmış olup, eskiden olduğu gibi ulemaya ve taşradaki söz sahibi kişilere yakınlaşmaktadır.

2.3 Aydın-Halk Kopuşuna Dair Muhtelif Bakış Açıları

Said Halim Paşa ve Aliya İzetbegoviç'in konuya ilişkin değerlendirmelerine geçmeden önce aydın ile halkın yabancılaşma problemiyle ilgili literatüre katkı sunmuş isimlerin düşüncelerine yer vermek, soruna ilişkin perspektifi geliştirmek ve bütünlüğü sağlamak açısından faydalı görülmektedir.

Bir ülkenin aydın sınıfı, o toplumda gerçekleşen kültürel değişimlerde önemli rol oynamaktadır. Toynbee'ye göre aydınlar, kültürler arasındaki dirsek temasını ve sosyolojiye yabancı kalan gelişmeleri topluma entegre etmek üzere rol almaktadırlar. Bunu yapabilme meşrulukları vardır çünkü onlarda bizzat içinde yaşadıkları toplumun sosyal özelliklerini ve karakter tipini taşımaktadırlar. Toynbee, büyük bir yanılgıya dikkat çekmektedir. Batı'nın salt askerî, iktisadî ve kurumsal sistemlerini alarak rekabete girilebileceğini düşünen aydınlar, özü kaçırmaktadırlar. Ona göre asıl güç özde aranmalıdır; yalnızca taklit edilen araçların ithali ile değil, sosyolojik realitenin dinamikleri merkeze alınarak ithal edilen ile öz harmanlanmalıdır (Toynbee, 1959, s. 166-167).

Seton-Watson Batılılaşmadan dolayı aydınların toplumlarına yabancı kaldığını iddia etmektedir.³ Batılılaşmaya çalışan toplumlar, Batı'nın gücüne erişebilmek ve onunla rekabet edebilmek için taklitçilik yapmaktayken, bazı toplumlarda bizzat Batı tarafından konsolide edilmekte ve kültürel alt yapıları değiştirilmeye çalışılmaktadır (Birkök, 2015). 1865 yılında bir takım Osmanlı aydınları, mevcut idareye karşı muhalif bir hareket meydana getirmişlerdir. Bu hareketin içerisinde Ziya Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi gibi isimler yer almaktadır. Bâb-ı Âlî'nin en tepesindeki Âlî ve Fuad Paşalara karşı hem yurtiçinde hem de yurtdışında mücadele etmişlerdir. 1876 yılında ilan edilen Kanun-ı Esasî ile bir anlamda amaçlarına ulaşmışlardır. Genç Osmanlılar Hareketi, bir bakıma İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin de fikrî öncüsü olarak görülmektedir.

3 “Batılılaşmadan dolayı” ibaresi, konuya İslâm dünyası ve Türkiye özelinde bakıldığı ve Seton-Watson'un değerlendirmesi ile uyum gösterdiği için kullanılmıştır. Yoksa yazarın direkt olarak böyle bir değerlendirmesi yoktur.

2000, s. 102-103). Taklitçi ülkelere Rusya, Türkiye, Japonya gibi ülkeler, konsolidasyona uğrayan ülkelere ise Irak, Hindistan, Cezayir gibi ülkeler örnek olarak verilebilmektedir. Bu bağlamda hem Toynbee'nin, hem de Seton-Watson'un dikkat çektiği nokta, aydının toplumsal hasletlere riayeti, sosyal dinamiklere ve ortak mukaddesata yabancılaşması zaruretidir.

Tanzimat'tan günümüze kadar geçen süre içerisinde aydın-halk kopuşuna dair farklı bakış açıları ortaya konulmuştur. Türk modernleşmesinin bir tezahürü olarak ortaya çıkan bu durum karşısında meselelere farklı zaviyelerden bakılmış ve tartışma geniş bir alana yayılmıştır. Türkiye'de pozitivist paradigmanın temsilcisi olarak görülen (Türkislamoğlu, 2019, s. 306) ve Kemalist düşünce içerisinde konumlanan Niyazi Berkes'e göre ülkenin sosyolojik yapısı belli başlı toplumsal dönüşümleri gerçekleştirememekte, dolayısıyla toplumsal denge sağlanamamaktadır. Bu sorunun ortadan kalkması için toplumun sekülerleşmesi, gelenekler yerine çağın gerekliliklerinin tercih edilmesi ve kültürel değişimin yaşanması gerekmektedir (Baltu, 2023, s. 342). Berkes'e göre aydının toplumcu bir işlevi vardır ve aydın, halkın ekonomik ve kültürel meselelerine yoğunlaşmalıdır. Meseleyi ilerici-gerici zaviyesinden değerlendiren Berkes, mistik anlayışlara eleştiri getirir ve bu anlayışı sabote eden çıkar gruplarına karşı çıkar. Berkes, gericiye karşı Kemalizm'i ilerici ile konumlandırmaktadır. Kemalist ve modernist anlayışın getirileri olmasaydı, gerici ve çıkarıcı grupların ilerici aydınları sindirilebileceğini belirtir ve ekler, "Bunun içindir ki ilerici Türk aydını Mustafa Kemal'e bu kadar bağlıdır" (Türkislamoğlu, 2019, s. 404). Kemalizmi sayısı oldukça az olan aydın bir kitlenin kendisinden çok daha kalabalık gerici gruplar karşısında didişe didişe kopardığı bir devrim olarak görmektedir (Göksel, 2024, s. 28). Berkes ayrıca Osmanlıcı, İslamcı ve Pantürkist akımları irrasyonel olarak ele almakta, her birini toplumun modernleşmesi önünde engel olarak görmektedir. Bu akımlardan dolayı toplumun aklının karıştığını, politik ve iktisadi konularda aydın perspektifine kavuşamadığını belirtir (Berkes, 1997, s. 15). Sonuç olarak toplum irrasyonel düşüncelerden ve gelenekçi tutumundan arınıp çağın gerekliliklerini yerine getirdiğinde aydın ile halk arasında açılan makas kapanmaya başlayacaktır.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu kaleme almış olduğu eserlerinde modernleşme, Batılılaşma ve aydın-halk kopuşu meselelerini sıklıkla işlemektedir. Bu durum en somut şekilde "Yaban" adlı eserinde görülmektedir. Yılmaz'a göre Türk edebiyatında aydın ile halk arasındaki kopukluğun temasal biçimde irdelendiği en önemli eser Yaban'dır. Romanın kahramanı köylülerle arasındaki mesafeyi şu şekilde açıklamaktadır:

"Onlar gibi olmak, onlar gibi giyinmek, onlar gibi yiyip içmek, onlar gibi oturup kalkmak, onların diliyle konuşmak... Haydi, bunların hepsini yapayım. Fakat onlar gibi nasıl düşünebilirim? Nasıl onlar gibi hissedebilirim..." (Yılmaz, 2013, s. 160).

Kemalist ideolojinin hazırlayıcılarından olan Kadro Hareketi'ne mensup Yakup Kadri, devr-i sabık retoriğine de katkı sağlayarak Osmanlı'nın Anadolu'yu cahil ve ruhsuz bıraktığını vurgulamakta, aydın-halk kopuşunda aydın sınıfını suçlu görmektedir:

"Türk aydını, bunun sebebi gene sensin! Bu viran ülke ve yoksul insan kitlesi için ne yaptın? Yıllarca onun kanını emip sonunda onu posa halinde toprağa attıktan sonra, şimdi gelip de ondan tikslenme hakkını kendinde buluyorsun. Anadolu halkının bir ruhu vardı, nüfuz edemedin. Bir kafası vardı, 'aydın'latamadın. Bir vücudu vardı, besleyemedin. Toprağı vardı, işletemedin. Şimdi elinde orak, buraya hasada gelmişsin! Ne ektin ki, ne biçeceksin?" (Karaosmanoğlu, 2019).

Türk entelijansiyasının solu bir takım fraksiyonlara ayrılmıştır. Marksist olarak adlandırılabilir kanatta İdris Küçükömer'in meseleyi ele alış biçimi dikkat çekmektedir. Kaleme almış olduğu Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması eserinde aydın-halk kopuşuna dair farklı bakış açıları sunmaktadır. Küçükömer, toplumun taleplerine uygun halkçı bir sol düşüncüyü savunmakta, Kemalist ve bürokrat aydınlardan yakınmaktadır. Zira sol düşüncenin iktida-

rı ele alamamasındaki en büyük engelin bu grupların halka olan yabancılığı olarak açıklamaktadır (Asal, 2018, s. 123). Küçükömer, sağcı aydınların halka daha yakın olduğunu da itiraf etmekte, bu saikle onlara saygı gösterdiğini söylemektedir. Küçükömer, Tanzimat'tan itibaren Batılılaşma süreçlerinin esasen kapitalistleşme süreçleri olduğunu savunmaktadır. Ona göre batılı emperyalist devletler, kapitalizmi reformlar, bürokratlar ve aydınlar vesilesiyle ülkeye sokmuştur. Batılılaşmanın ekonomik yükünü avamın çektiğini, bu sebeple de Batılılaşma serüveninin aydınlar ve yönetici sınıflarla halk kitleleri arasında bir yabancılaşmaya meydan verdiğini belirtir (Küçükömer, 1994, 56-69).

Türkiye'de Weberyen anlayışın temsilcilerinden olan Sabri Ülgener, Türkiye'nin geri kalmasını İslâm ile ilişkilendiren ve İslâm'ın terakkiye mâni olduğunu savunan görüşlere karşı çıkmaktadır. İslâm'ın öz kaynaklarının ve ilk dönem uygulamalarının gelişimin önünde engel oluşturmadığını dile getirmektedir. Ülgener, din ile modernlik arasında bir çatışma olduğu görüşünü reddetmektedir (Uyanık, 2016, s. 50). Kapitalizm ile dinin uyum içerisinde olabileceğini söyleyen Ülgener, bu durumun pratiğe geçirilememesi sebebinin toplumun asırlardır içine düştüğü mistik anlayış, dinin yanlış yorumlanması ve birtakım tasavvufî yapılar olarak açıklamaktadır (Ülgener, 2006, s. 57). Ülgener Tanzimat ve Cumhuriyet aydınlarını "kafalarında soğuk bir batılılaşma modeli, üstelik anlaşılmaz dil ve davranış biçimi ile yığma sürekli yabancılaşmanın çemberini kırıp tabana inen yolu bulamama" cümlesiyle eleştirmekte; aydınları halka inememekle suçlamaktadır. Bürokrat aydın olarak tasvir ettiği devlet kalemlerinden yetişme isimlerine ise halka tepeden bakan ve küçümseyici tavırları ile topluma devamlı yabancılaşan bir grup olarak bakmaktadır (Ülgener, 1975, s. 16). Aydın eleştirisinde sol aydınları hedef alan Ülgener, Tanzimat ve bürokrat aydınları gibi sol aydınlarında dili ve davranışları yüzünden topluma karşı kendini yaban(cı)laştırdığını ve yabancı kalmaya mahkûm olduğunu söylemektedir (Ülgener, 1975, s. 17). Son tahlilde Batılılaşan Türk aydınını halka yabancılaşması ve iktidarı elde etmekten öte bir netice elde edememesi bağlamında eleştirmektedir (Türkislamoğlu, 2019, s. 409).

Şerif Mardin, Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'si aydınlarını ele alırken dinî hassasiyetleri ön plana çıkarmaktadır. Nitekim Yeni Osmanlılar hareketine mensup aydınların dünya görüşü sınırlarının din tarafından çizildiğini, üretilen çözüm önerilerinin bu bağlamda formüle edildiğini vurgulamaktadır. Mardin'e göre Türk halkı Kemalist yöntemleri benimsemekte ve uygulamakta epey zorlanmıştır. Bu da Kemalist anlayışa sahip aydın sınıfıyla halk arasındaki ayrımı iyice artırmıştır. Mardin, aydın-halk yabancılaşmasındaki bir diğer bakış açısını merkez-çevre bağlamında kurmaktadır. Bu bakış açısına göre Osmanlı döneminde toplum, merkez ve çevre olarak iki sınıfa bölünmüş, Cumhuriyet döneminde bu sorun devam etmiştir. Merkez ve çevrenin bir türlü uyuşamaması sonucunda var olan aydın-halk kopukluğu daha da derinleşmiştir (Baltu, 2023, s. 336-338).

Hilmi Ziya Ülken, meseleyi eskiyle yeninin birbirine girmesi bağlamında düalist anlayış ile ele almaktadır. Ülken'e göre Tanzimat öncesinde başlayan Batılılaşma süreci, zaman içerisinde aydınlar arasında fikrî ihtilaflara neden olmuş, yabancılaşma ve kopukluklar meydana gelmiştir. Ülken, aydınlara bütünüyle kendi toplumunun gerçeklerine kapalı bir Batılı yahut şeklini kaybetmiş bir Doğulu olarak eleştiriler getirmiştir (Ülken, 2008, s. 25).

Ziya Gökalp'e⁴ göre Osmanlı aydını halktan kopuktur. Bu düşüncesine gerekçe olarak, aydının ecnebi okullarından gelmesini ve halkın içinden çıkmamasını göstermektedir. Gökalp'e göre entelijansiyanın kültürü tezhipli iken, halkın kültürü millîdir. Bu iki kültür birbirinden bağımsızdır. Seçkinler olarak ifade ettiği entelijansiya, millî kültüre sahip çıkmalı ve halkla bütünleşmelidir (Ercan, 2020, s. 40).

Nureddin Topçu, aydın-halk kopuşuna dair düşüncelerini şöyle açıklamaktadır: "Bizim aydınlarımız vagonlardan kopan lokomotifler gibidir. Onlar kömürlerinin bittiği yerde yolda kalır, bizlerde buralarda gebeririz" (Topçu, 1998, s. 71). Topçu'ya göre aydın sosyolojik sorunlardan tamamen habersizdir. Toplumun hizmetinde olma gayesi

4 Ziya Gökalp, Said Halim Paşa ile aynı dönemde yaşamıştır. İki isimde İttihâd ve Terakkî Cemiyeti'nin en yüksek mercîi olan Merkez-i Umumî'de yer almıştır. Gökalp Türkçü kanadın önde gelen isimlerinden iken, Said Halim Paşa İslâmcı kanadın önde gelen isimlerindedir. Bu noktada fikirsel çatışmalarda yaşamışlardır.

yoktur. Aydın son asırda dalkavuk ve Batı'nın bilinçsiz taklitçisi olarak görülmektedir. "Batı'ya gidenler Anadolu'yu unuttular; yurda dönenler Batı'nın kültürünün en bayağı yaşam araçlarını memlekete taşıdılar" (Topçu, 2017, s. 88). Topçu kurtuluşu ve yükselişi yine aydınlarda görmektedir, ancak bunun için önce millî mektepler ve yerliliği sağlamak elzemdir. Daha sonra halk, buralardan yetişen aydınlara etrafında kenetlenerek millî benliğini bulacak ve yüksелеcektir. Ancak bunu yaparken Batı'dan aldıklarını süzgeçten geçirecek ve kendi benliğinde eritecektir.

Necip Fazıl Kısakürek'in de aydın eleştirilerinin merkezinde eğitim sistemi vardır. Sorunun kaynağını yabancı kültürlerin etkisinde kalan aydın olarak tespit etmektedir. Yabancı kültürlerin etkisinin merkezine de maddeci ve pozitivist düşünceyi almaktadır. "Sözde aydın, olayların iç yüzünden ziyade posasını bilir. Hiçbir şeyin ruhuna vakıf değil, her şeyin maddesine meftundur" (Kısakürek, 2014, s. 260). Kısakürek, Topçu gibi aydının varlığına karşı değildir, aksine bunu gereklilik olarak görmektedir: "İslâm inkılâbında sınıf, belli başlı fabrikaların kendisini cemiyet içinde sınırladığı zümreleri değil, kitlelerin, bütün insanlık çapında mayasını tutturacak örnek şahsiyet kadrosunu murat eder. Bu kadronun da belli başlı bir sınıf ismi vardır: Gerçek ve üstün münevverler aristokrasyası..." (Kısakürek, 2010, s. 228).

Aydın ve entelijansiya tahlil ve eleştirileri konusunda dikkat çeken isimlerden birisi de Cemil Meriç'tir. Meriç, kendi tabiriyle Avrupalılaştıran aydınlara şedit bir şekilde eleştirmektedir. "Zavallı Türk aydını, Batılı dostları alınmasınlar diye hazinelerini gizlemeye çalışır. Sonra unuttur hazineleri olduğunu. Düşmanın putlarını takdis eder, hayranlıklarını benimser. Dev, papağanlaşır" (Meriç, 2016, s. 9). Meriç aydınlara benlik kaybı yaşadıklarını düşünmektedir ve aydının ne kadar değişirse değişsin asla Batılı olamayacağını belirttikten sonra şu alıntıya yer vermektedir: "Bütün Kur'an'ları yaksak, bütün camileri yıksak, Avrupa'nın gözünde yine Osmanlıyız; Osmanlı yani İslâm. Karanlık, tehlikeli, düşman bir yığın! Avrupa maddeciliğine rağmen Hıristiyan'dır; sağcısıyla solcusuyla Hıristiyan. Hıristiyan için tek düşman biziz: Haçlı ordularını bozgundan bozguna uğratan korkunç ve esrarlı kuvvet..." (Esen, 2018, s. 11). Cemil Meriç, "bu memlekette yaşanmaz" diyen Türk aydınına sert bir dille cevap vermektedir: "Her dudakta aynı rezil şikâyet: yaşanmaz bu memlekette! Neden? Onlar Türkiye'nin insanından şikâyetçi. İnsanından, yani kendilerinden. Aynaya tahammülleri yok. Vatanlarını yaşanmaz bulanlar, vatanlarını yaşanmazlaştıranlardır" (Meriç, 2020, s. 97). Birçok düşünürde görüldüğü gibi, Meriç'te millileşmek kavramından söz etmektedir. Ona göre geçmişin mukaddes değerleri ve kültürü korunmalıdır ancak ilerlemek için de gelişmiş toplumların faydalı yönleri alınıp, topluma entegre edilmelidir. Böylece ülke insanı kültürel erozyona uğramadan ilerlemeyi başarabilecektir.

Aydın-halk yabancılaşması meselesi, yukarıda görüldüğü üzere muhtelif bakış açılarıyla izah edilmektedir. Her görüş, meseleyi kendi zaviyesince ele almakta, farklı değerler dünyasından hareketle eleştiri ve çözüm önerileri getirmektedir. Said Halim Paşa ve Aliya İzetbegoviç'de bu tartışmalara ortak olmakta, meseleyi İslâmcı bir perspektifle ele almaktadır.

3.Said Halim Paşa'nın Aydın-Halk Kopuşuna Dair Eleştirileri

Kavalalı hanedan üyesi⁵ olarak dünyaya gelen Said Halim Paşa, genç yaşında başladığı devlet adamlığı kariyerini, devletin en tepesine, sadaret makamına oturarak tamamlamıştır. Paşa'yı muadillerinden ayıran en önemli nokta, onun devlet adamı kimliğinden (Bostan, 1986) ziyade mütefekkir kimliğiyle hatırlanmasıdır. Gençliğinden itibaren devletin birçok kaleminde farklı görevler icra etmiş, bunu yaparken toplumu gözlemlemeyi ve sorunların hallini düşünmeyi asla terk etmemiştir. Said Halim Paşa, İslâmcılık düşüncesinin önde gelen isimlerinden birisidir. Münevver ve mütefekkir yönü, Paşa'yı bugüne ve geleceğe taşıyan en önemli özelliği olarak öne çıkmaktadır. Yazmış olduğu

5 Said Halim Paşa 19 Şubat 1864 tarihinde Kavalalı hanedan üyesi olarak Kahire'de doğmuştur. Dedesi ünlü Kavalalı Mehmed Ali Paşa, babası ise Vezir Halim Paşa'dır. 1870 yılında ailesiyle birlikte İstanbul'a gelmiş, ilköğrenimini burada tamamlamıştır. Özel hocalardan Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce öğrenmiş, entelektüel gelişimi için gerekli olan adımları küçük yaşlarda atmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Bostan, 2019), (Bardakçı, 12 Eylül 1999), (Türkyılmaz, 2021).

risalelerde merkeze İslâmcılığı ve özden kopmamayı almaktadır. Batı'da yükselen ilim ve tekniği ithale taliptir ancak bu, İslâmî kaide ve öz kültüre zarar vermeden, belirli süzgeçlerden geçirilerek gerçekleştirilmelidir. Paşa ile ilgili M. Doğan'ın şu değerlendirmesi oldukça isabetli görünmektedir:

"Said Halim Paşa hayatının büyük bölümünü Avrupa'da geçirmiş, Garb medeniyetini içten tanımış, onunla yakın temasta bulunmuş olmak dolayısıyla, Şark müesseselerini Garb müesseseleri ile mukayese edebilme kudretini gösterebilen ve bu sebeple de Garb medeniyeti yüzünden İslâm âleminin uğradığı zararları, bünyesinde açılan rahneleri gereği gibi keşfedip anlamış biri olarak tebarüz etmektedir" (Doğan, 2012, s. 132).

Said Halim Paşa ömrünün uzun bir kısmını Avrupa'da geçirmiştir.⁶ Bu dönem zarfında farklı şehirlerde farklı içtimai ortamlarda bulunmuş, Batı sosyolojisi ve müesseseleri hakkında ciddi izlenimler elde etmiştir. Gözlemlerini ve izlenimlerini devamlı okuyarak ve tefekkür ederek desteklediği anlaşılan Paşa, ülkesine döndükten sonra Doğu-Batı mukayeselerini kaleme almaya başlamıştır. Paşa'nın belirli aralıklarla yazmış olduğu birçok risale vardır. Bazı konular vardır ki birçok risalesinde o konuyu tartışmakta, farklı yönleriyle ele almakta ve sorunun çözümüne dair fikirler üretmektedir. Osmanlı aydınının halkına ve halkının sorunlarına yabancılaşması ve halkın da bunu görüp aydınından gelecek her türlü fikri reddetmesi durumu, Paşa'nın üzerinde uzun süre durduğu bir konu olarak dikkat çekmektedir.

Paşa'ya göre Türk entelijansiyası Batı'nın tesiri altında kalarak şahsiyetini kaybetmiştir. Bu aydın sınıfın kendi ülkesi adına bu derece karamsarlığa düşmesinin sebebi, ülkede hiçbir şeyin ıslah yoluyla düzelemeyecek kadar kötü durumda olmasıdır (Akın, 2011, s. 145). Bu düşünceden yola çıkarak kurtuluşu var olanı ıslah etmekte değil, tamamen yıkmakta görmektedir (Düzdağ, 2022, s. 93). Said Halim Paşa'nın "kurtuluşu var olanı ıslah etmekte değil, tamamen yıkmakta gören" olarak muhatap aldığı isimlerden birisi Abdullah Cevdet'tir. Batıcı bir aydın olan Abdullah Cevdet'e göre Batı medeniyetine karşı çıkmaktan vazgeçilmelidir. Çünkü medeniyetin kaynağı Avrupa'dır ve onlara entegre olmaktan başka çare yoktur (Cevdet, 1905, s. 70). Batılılaşırken salt maddi unsurların alınması bir fayda getirmeyecektir ve bu iş topyekûn gerçekleşmelidir. Batı'nın sanatı kültürü ve felsefesi gibi manevi unsurlarının da alınması gerekmektedir (Ülken, 1992, s. 20-21). "Bir ikinci medeniyet yoktur; medeniyet Avrupa medeniyetidir. Bunu gülüyle dikeniyile isticnâs etmeye mecburuz" diyen Cevdet, Türk geleneklerini de iptidai olarak görmektedir (Aslan, 2019, s. 20). Hâlbuki örnek alınan Batı'da bu metoda başvurulmamakta, eksik ve geri görüleni ıslaha çalışılmaktadır. Paşa, aydınları Batı'yı anlamamakla suçlar: "Batılıları taklit etmeye çalışıyorlar. Ama onlara tamamen zıt bir şekilde düşünüp hareket ettikleri, bu basit mukayesede bile görülmektedir. Kendileri ise, Batılılar gibi düşünüp hareket etmekte olduklarına son derece emindirler" (Düzdağ, 2022, s. 95).

Said Halim Paşa her ne kadar yıllarını Avrupa'da geçirmiş, soylu bir aileden geldiğinden dolayı çocukluğundan beri elit ortamlarda bulunmuş olsa da kendi kültürünü, dinini ve toplumunu iyi tanımaktadır; aidiyet hissi yazılarında net biçimde görülmektedir. Osmanlı aydınlarını kendi tarihlerini anlayamamakla, millî ve manevi değerlerinin büyüklüğünden şüphe etmekle ve kendi toplumlarını hakir görmekle itham etmektedir (Akın, 2011, s. 145). Bu kişilerin kendini bilmeme hastalığına düştüğünü ve kendi medeniyetlerine "yabancıdan daha çok yabancı" (Tavukçu, 2016, s. 73) kaldıklarını söylemekte, bunları "Ruhların vatan değiştirmesi ve fikren göç!" sözüyle tenkit etmektedir (Düzdağ, 2022, s. 97).

Bir aydının kendi toplumunu ve içinde bulunduğu cemiyeti eleştirmesi için önce kendi özü hakkında tafsilatlı bilgi ve fikir sahibi olması gerekmektedir. Çünkü aydına ve entelijansiyaya biçilen görev ve ortaya çıkış sebeplerinden birisi bu olarak açıklanmaktadır. Aksi takdirde muhtelif medeniyetler ile kendi medeniyeti hakkında mukayese

6 İsviçre'de beş yıl boyunca siyasal ilimler eğitimi görmüştür. 1903 yılında Mısır'a sürgün edilince Avrupa'ya geçmiş ve 1908'e kadar çalışmalarını burada devam ettirmiştir. İttihâd ve Terakkî Cemiyeti ile olan iltisakı da bu yıllarda gerçekleşmiştir.

yapması doğru sonuçlar vermemektedir. Paşa'ya göre bizdeki Batı hayranları kendi cemiyetine yabancı olmak bir yana, medeniyetine girmeye talip oldukları Avrupa'ya bile yabancıdırlar:

“Eski devirlerde aydın sınıfımızın en büyük kusuru, Batı medeniyetini tanımamak, bu yüzden de ona karşı daimi bir düşmanlık beslemek idi. Şimdi ise, Batı hayranlarının eskinin tam zıddı bir duruma düştüklerini görüyoruz. Bunlar, tanımadıkları için kendi memleketlerine yabancı kalıyorlar. Fakat şir'ü hayal ile devamlı arzu ettikleri yabancı medeniyete karşı, aşırı bir bağlılık içinde kendilerini unutupuyorlar. Medeniyetin bir unsuru olmak bakımından, eski ve yeni aydınları mukayese edersek, yenilerin çok daha zararlı oldukları anlaşılır” (Düzdağ, 2022, s. 100).

“Hikmet müminin yitik malıdır, nerede bulursa onu alır” hadisini referans alan İslâmcılar, ilmin nereden geldiğiyle ilgilenmemektedir. Onlara göre alınan bilgi İslâm kültür ve kaideleri içerisinde eritildiği sürece bir problem yoktur (Aslan, 2019, s. 15). Paşa Batı'dan alınacak ilim ve tekniğe hiçbir zaman karşı çıkmamaktadır. İlerlemek için Avrupa'dan büyük ölçüde yararlanılmalıdır. Bu noktada hemen her Osmanlı aydını konsensüs sağlamaktadır. Ancak İslâmcıları ve Paşa'yı Garpcılardan ayıran durum, bu birikimden ziyadesiyle istifade edilebilmesi için ithal edilen birikimin millî süzgeçlerden geçirilmesidir. Bilginin, kendi kültür ve müesseselerimize tatbik edilmesi gerekmektedir (Düzdağ, 2022, s. 104).

Said Halim Paşa, Avrupa medeniyetinin geleneklerimize ve dinimize uygun olmadığını ve olası bir Batılılaşmanın kendi medeniyetimizden vazgeçmek olacağını söylemektedir (Gündüz, 2022, s. 65). Paşa'ya göre Batı'daki gösterişli hayat aydınlarımızı oldukça etkilemiş, gözlerini kamaştırmıştır. Aydınlar, şahit oldukları ortamı Batı medeniyetini meydana getiren sebep zannetme yanılgısına düşmüş; Batılı yaşam tarzını kendi ülkelerine de uygulayarak sorunu aşabileceklerini düşünmüşlerdir (Düzdağ, 2022, s. 110). Avrupa'nın en gözde şehri kabul edilen Paris, aydınlarımız için bir medeniyet başkenti haline gelmiştir. Orada görülen Fransız ahlâk, yaşam biçimi ve geleneklerinin benimsendiği ve aydınlar tarafından Osmanlı coğrafyasına tatbik edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Paşa'nın eleştirilerinin odağında olan Garpcı aydınlar grubunun tamamı kâmilen Batılılaşma eğilimindedir. Bu minvalde Garpcı aydınlardan Celâl Nuri istisna teşkil etmektedir. “Gitgide millî ahlâkımızı şiddetle muhafaza şartıyla Avrupa'nın amelî usullerini almak mecburiyetindeyiz” diyerek Batı'nın manevi yönünün alınmasına karşı çıkan Celal Nuri'ye göre Batı medeniyeti, kati suretle Osmanlı medeniyetinden ileri değildir. Bu noktada İslâmcılarla paralel düşünmekte, modernleşmenin salt teknik düzeyde kalmasını savunmaktadır (Aslan, 2019, s. 17) Topyekûn Batılılaşmak Celal Nuri'ye göre teslimiyetçiliktir ve bu görüşüyle kendi camiasından farklı düşünmektedir.

Said Halim Paşa aydınları sadece özden kopmakla kalmayıp, özü reddedişlerini maharetmiş gibi anlatmalarıyla da tenkit etmektedir. Fransızca konuşup, din ve gelenekten uzaklaşıp, kumar ve metres gibi Paris'te yaygınlaşmış hayat tarzına geçiş yapmak aydınlarca adeta bir meziyet sayılmaktadır. Paşa'ya göre aydın sınıfın bu taklitçiliği ve özden kopuşu, halk nezdinde aydınlara karşı bir husumet halini almakta, fikirleri en şedit biçimde reddedilmektedir (Düzdağ, 2022, s. 111). Böyle olunca halk, kendilerine yolbaşçılık edecek, yönlendirecek olan eğitimli sınıftan mahrum kalmaktadır. Aydın halka inemeyince, halkta kendisine hakir gözle bakan entelijansiyadan uzaklaşınca aradaki makas gün geçtikçe artmaktadır. Aydınlar ekseriyetle Batı'nın taklitçiliğine düşmüşken, halkta tam tersine her türlü yeniliğe sert biçimde karşı çıkmaktadır.

Osmanlı entelijansiyası millî kurumların kıymetini anlayamamış; Avrupa'da var olan sistemi ve kurumları aynen tatbik ederek muasırlarına yetişeceklerini düşünmüşlerdir. Paşa'ya göre bu millî varlığımızdan vazgeçmektir ve aydınlar bunu anlayamamışlardır (Düzdağ, 2022, s. 115).

Said Halim Paşa İslâmcı bir mütefekkir olarak tanınmaktadır. Bıraktığı bu izlenimi yazılarında görmek mümkündür. Konuları ele alırken merkeze İslâm'ı almakta ve bu merkezden hareket ederek çözüm önerileri sunmaktadır. Aydın-halk kopuşuna da bu yaklaşımla eğildiği görülmektedir. Paşa'ya göre selamet ve kurtuluşu maddecilikte gören

aydınlar, dinî ve manevî hayatı ihmal etmektedirler. Batı'da doğal süreç olarak gelişen dinden uzaklaşma ve bilime yönelişin beslediği materyalizmi, ilerlemenin kaynağı olarak gören aydınlar görülmektedir. Eğer bazı aydınlar, ülkelerine faydalı olacağını düşünerek getirdikleri maddecilik ve pozitivizm fikirlerini getirmemiş olsalardı, bu düşünceler hiçbir zaman ortaya çıkmayacaktı (Düzdağ, 2022, s. 118).

Paşa için bazı aydınların da dile getirdiği İslâm'ın terakkiye mani olduğu fikri tamamen yanlıştır. Aksine Paşa geri kalışımızın sebeplerinden birini aydınların Batı'da yükselen ilim ve tekniği takip edememesinde görmektedir (Düzdağ, 2022, s. 120). İslâm terakkiye mani olsaydı, geçmişte Avrupa'ya ve muhtelif ülkelere ilim ihraç edebilir miydi? Avrupa'da yükselen tekniğin temellerinde Müslümanların izleri reddedilebilir miydi? Müslümanların geri kalması, İslâm'ın yetersiz olduğu anlamına gelmemeli; Müslümanlar kusuru İslâm'da değil, önce kendi şahıslarında, daha sonra buldukları cemiyet içerisinde aramalıdır.

Paşa'ya göre ahlâk, ilimden önce gelmektedir. Çünkü ilmî kazanımlar ancak ahlâkî eksiklikler giderilirse yarar sağlamaktadır. Kimi aydınlar eğitimini ve bilgi seviyesini ön plana çıkararak kendisine her şeyi meşru görmekte, ahlâka mugayir hareketlerde bulunabilmektedir (Düzdağ, 2022, s. 123). Paşa buna dikkat çeker:

“Osmanlı toplumunun kuvvet ve canlılığını tam olarak kazanabilmesi için ahlâkî meziyetlerin, faziletin ve terbiyenin; ilim ve bilginin önüne geçirilmesi gerekmektedir. Artık ilmin vasıta, terbiyenin ise gaye olduğu bilinmelidir. Bu gayeden de maksat, düzenli fikirler, çalışma aşkı, vazife sevgisi, sarsılmaz azim ve sebat ile dolu aydın, faziletli ve imanı kuvvetli Osmanlılar yetiştirmektir” (Düzdağ, 2022, s. 137).

Said Halim Paşa'ya göre İslâm dünyası son asırlarda süregelen felsefi tartışmalarla ve kısır çekişmelerle patinaj çekmekte iken, Batı'da yeni bir medeniyet yükselmektedir. Sadece Osmanlı coğrafyasında değil, diğer Müslüman coğrafyalarda da aynı problem cereyan etmektedir. Aynı milletin fertleri, birbirlerinden tamamen farklı çizgilerde ve gayelerde hareket etmektedir. Bu hiziplerden birincisi İslâmiyet esasına göre şekillenen kitleler iken, ikincisi Batılı fikirleri esas alan gruptur.

“İslâm âleminin her tarafında halk ile aydın tabaka arasında doldurulması imkânsız büyük uçurum vardır. Halk her yerde, ileri gelenleri ve mütefekkirleri ile tam bir tezat halindedir. Aydınlarına, ne yaptığını bilmeyen fakat aynı zamanda pek tehlikeli ve yıkıcı olan unsurlar gözüyle bakarak itimat etmez. Buna karşılık halktan beklediği takdir ve itaati göremeyen aydın tabaka, vatandaşlarına karşı, onları hor gören bir çehre takınarak kendini teselliye çalışmaktadır. Aydın tabaka memleketi her tarafı kaplayan cehaletten kurtarmadaki aczinden utanması lazım gelirken, istediğini yapmayan muhitinin sert ve inatçı olduğundan şikâyetçi olup durur” (Düzdağ, 2022, s. 168).

Paşa, aydınların halka kendi üstünlüklerini kabul ettiremediklerini belirtmektedir. Halk aydına mesafeli durdukça ve ondan gelecek her türlü yeniliği reddettikçe, aydın sınıf elle tutulur icraat gerçekleştiremezken, var olanı da yıkmakla kalacaktır. Hal böyle iken Müslüman coğrafyalar olduğu yerden ileri gidemeyecektir çünkü halk kesimi gelenekçi davranmakta; aydın sınıfına güvenmediği için ıslahatlara olumsuz bakmaktadır. Aydın sınıf ise gelenekçi ve yenilikçi kavgasının tam ortasında kalmakta, Batılı tarzda pozitif ilerlemeyi yapamazken mevcut olanı da ortadan kaldırmaktadır. Paşa için İslâm dünyasının geriliği bu arada kalmışlıktan meydana gelmektedir. Çözüm olarak aydınların ve halkın gaye birliği kurması zaruret halini almıştır. Aydınlar, millî gayeden ve kültürlerinden uzak, hatta tamamen zıt kutupta bulunduğu sürece halk hiçbir zaman aydının gösterdiği yolu izlemeyecektir. Paşa, “mensup olduğu memleketin emel ve gâyesinden başka emel ve gâyeler beslemek hakkını hiç kimseye tanımıyoruz” (Düzdağ, 2022, s 170) sözüyle aydın sınıfına karşı duruşunu net bir dille ifade etmektedir.

Aydın sınıfı ne zaman mensup olduğu İslâm cemiyetlerine ve millî gâyelere hizmet ederse, ancak o zaman topluma sirayet edebilecek ve “münevver” sıfatını hak edebilecektir. Böylece halk ile gâye birliği kuran aydın tabaka, varoluş sebebi olan halkı aydınlatmak, iktidara karşı köprü görevi görmek ve halkın sorunları için çalışıp üretmek vazifesini yerine getirebilecektir.

Said Halim Paşa, Müslüman aydınların ekseriyetini Batılı siyasî müesseseleri olduğu gibi kendi ülkelerine ithal etmek niyetinde olduklarıyla itham etmektedir. Çünkü Paşa'ya göre aydınlar tek çözümü Batının yöntem ve sistemlerini aynen kabulde bulmaktadır ve bunu açıkça söylemektedirler. Paşa içinse çözüm İslâm'ın emrettiği yaşam tarzına dönmek ve onun dışında bir kurtuluş çaresine başvurmamaktadır:

“Bize öyle geliyor ki, aydın dediğimiz o kimseler şu gerçeği akıllarına getirmiyorlar: Batı için her yol Roma'ya giderse, İslâm dünyası için de her yol Mekke'ye gider. Yani bu iki âlemden her biri, başka bir yol, başka bir istikamet, başka bir tâlih takip etmeye ve insaniyetin umûmî gelişmesinde, farklı vazifeleri yerine getirmeye mecburdurlar” (Düzdağ, 2022, s. 218).

Paşa için Doğu ile Batı arasında net çizgiler ve ayrılıklar vardır. Bunlar tamir edilebilir veya orta yol bulunabilir meseleler olarak görülmemektedir. Paşa kendi perspektifiyle aydınlara şöyle seslenmektedir: “Sosyal ve siyasî bakımdan, Müslüman milletlerin Batılı milletlerden alacakları bir şey yoktur. Aksine ikincilerin istifâde edecekleri pek çok şey İslâmiyet'te mevcuttur” (Düzdağ, 2022, s. 219).

Tümelde Müslüman aydınlar, tikelde ise Osmanlı aydınları neden bu denli Batı hayranı ve taklitçisi olma eğilimine düşmüşlerdir? Said Halim Paşa bunun cevabını da vermektedir. İslâm dünyasındaki aydınların ve mütefekkirlerin çoğu ya direkt Avrupa'da, ya da Avrupalıların kurdukları mekteplerde okumuşlardır. Bu mekteplerde öğrenim gören çocuklar, meselelere Batılı bakış açısıyla bakmaktadırlar. Süreç içerisinde kendi an'ane ve dinlerinden kopuş yaşamakta, ellerinde olmadan kendi muhitlerinden uzaklaşmaktadırlar.

Paşa'ya göre aydınların Batılı hayat tarzına olan hayranlıklarının esas sebebi, Avrupa'daki lüks hayat ve refah seviyesinin yüksek olmasındandır. Maatteessüf aynı dönemde İslâm coğrafyasında refah seviyesi hayli düşüktür.

Paşa aydınları eleştirirken bir hakikate de dikkat çekmektedir. İslâm dünyasının Batılılaşmasına taraftar olanların sayısı her zaman azınlık olarak kalmıştır. Ancak bu azınlık, zaman içerisinde aydınların ekseriyetini içine almıştır (Düzdağ, 2022, s. 237). Ayrıca her Batı hayranı bir aydın olmadığı gibi, her aydın da bir Batı hayranı değildir. Fakat ekseriyet bu eğilimde görülmektedir.

Said Halim Paşa'nın aydın-halk kopuşuna dair eleştirileri, muhtelif dönemlerde yazdığı risalelerindeki değerlendirmeleri bir araya getirildiğinde bu çerçeve etrafında toplanmaktadır. Bir Osmanlı mirası olan Bosna-Hersek'te dinî ve kültürel olarak benzer hasletleri taşımaktadır. Paşa'nın uyarıları dikkate alınmamış veya alınsa da çözüm getirilememiş gözükmektedir ki Soğuk Savaş yıllarında hemen her İslâm ülkesinde aynı sorunlar dikkat çekmektedir. Doğan'a göre, “Gerçekte Said Halim Paşa'nın buhranı caridir ve hâlen hepimizin buhranı durumundadır” (Doğan, 2022, s. 139). Aliya İzetbegoviç'in konuya eğilişi de yine İslâmcı bir zaviyeden yapılmakta, problemin salt Türkiye'ye değil, birçok İslâm ülkesine ait olduğu realitesini gözler önüne sermektedir.

4. Aliya İzet Begoviç'in Aydın-Halk Kopuşuna Dair Eleştirileri

20. Yüzyıl İslâm dünyası adına çok girift bir dönem olarak görülmektedir. Yaklaşık üç asırdır yaşanan inhitat devri, beraberinde yaşanan iki dünya savaşı ve Batı'nın mutlak galibiyeti bu durumu açıklar niteliktedir. 1878 yılında Osmanlı Devleti'nden ayrılan Bosna-Hersek, bu girift dönemin acısını yaşamış başat ülkelerden birisidir. Bosna sadece Müslüman kimliğiyle değil, Osmanlı kültür ve medeniyetinin mirasçısı olarak da dikkat çekmektedir. Bu da Türkiye ile Bosna-Hersek'i hem dinî hem de tarihî bir ortak payda da buluşturmaktadır. Aliya İzetbegoviç, böyle bir zamanda ve coğrafyada dünyaya gelmiştir (İzetbegoviç, 2020, s. 21-22). Doğduğu ülkenin son derece heterojen bir yapıda olması, onun karşılaştırmalı mukayese yeteneğinin gelişmesine katkı sağlamıştır. Birçok din ve mezhepten insanlarla bir arada yaşamış, farklı etnik grup ve kültürleri tanıma imkânı yakalamıştır (Sarıkaya, 2018, s. 405). Kargaşanın hâkim olduğu bir dönemde kendisine üst kimlik olarak İslâmcılığı seçmiş gözükmektedir. Bu durum onu dinleri araştırmaya ve İslâm'ı körü körüne değil, sorgulayarak ve anlayarak tasavvur etmesi yoluna itmiş görülmektedir. Yaşamı boyunca

dört farklı rejime şahitlik etmiştir.⁷ Bu tecrübe ona siyasal ideolojilere ve yönetim şekillerine hâkim olma ve Bosna için en iyisini bulma amacıyla araştırma şevki vermiş görünmektedir. 1990 yılında aktif siyasete adım atmış ve bağımsız Bosna-Hersek için mücadele etmiştir (İzetbegoviç, 2020, s. 93). Kurucu devlet başkanı sıfatıyla bugün hâlâ yürürlükte olan Dayton Barış Antlaşması'nı imzalamıştır.⁸ 2003 yılında hayatını kaybeden Aliya, yaşantısı ve düşünceleriyle İslâm dünyasında iz bırakmıştır.

Aliya'ya göre Müslümanlara ilham verebilecek tek düşünce İslâm olmalıdır. Bu düşünceye yabancı olan fikirler hiçbir zaman sürekli bir başarı elde edememektedir. Fakat İslâm çatısının altında gölgelenen halklar ve devletler, medeniyetler inşa etmiş ve başarılı olmuş görünmektedir. Aliya Türkiye'ye atıfta bulunmakta ve şöyle demektedir: "Türkiye bir İslâm ülkesiyken dünyaya hükmediyordu. Avrupa taklitçisi Türkiye ise dünyada yüzlerce örneği olan üçüncü sınıf bir ülke konumunda" (İzetbegoviç, 2019, s. 22). Aliya'nın bu cümlesi birçok müzakere ortamında tartışmaya açıktır, ancak bütünlüğün bozulmaması adına biz sadece Batılılaşma karşıtlığını ele alacağız.

Aliya için sözde ilerlemeciler, Batıcılar ve yenilikçiler İslâm dünyasının her yerinde bir bahtsızlığı temsil etmektedirler ve oldukça kalabalıktırlar. Aktif bir yaşam biçimleri vardır ve kamusal alanda nüfuzludurlar. Bu kişiler İslâm'ı sadece muhafazakâr kitlelere ve ulemaya özgü görmektedirler; modernist olmayanlara karşı radikal bir tutum içinde hareket etmektedirler. Aliya, Batıcı aydınları kibirle ve eziklikle suçlamaktadır:

"Sözde ilericiler, batıcılar, modernistler ve kendilerini daha nasıl adlandıran kimseler, onlar bütün İslâm dünyasında tam bir felaketi temsil etmektedirler, zira çok sayıdadırlar ve özellikle hükümet, eğitim ve kamu hayatının tümünde çok etkilidirler. İslâm'ı hocalar ve muhafazakârlarda görekerek –başkalarını da buna inandırarak- modernistler bu düşünceyi temsil eden her şeye cephe almaktadırlar. Bu kendi kendini reformist ilan eden kimseleri, genelde utanmaları gereken şeylerle gurur duyduklarından tanırırsınız. Genelde onlar; "babasının oğlu", Avrupa'da eğitim görmüş ve oradan zengin Batı'ya karşı büyük eziklik, ait oldukları geri kalmış ve fakir ortama karşı ise çarpıcı üstünlük duygularıyla dönmüşlerdir. İslâmi terbiye, halkla manevi ve ahlâkî bağ olmaksızın onlar çok hızlı bir şekilde temel ölçütleri kaybederler ve yerli kanaatleri, adet ve inançların tahrip edilmesi, yerlerine ise yabancılara ait olanların ikame edilmesiyle, topraklarında bir gecede, aşırı hayranlık duydukları Amerika'yı yaratacaklarını (kurntusuna saplanmaktadırlar) sanmaktadırlar" (İzetbegoviç, 2010, s. 158).

Tamamına yakını Avrupa'da eğitim görmüş olan aydın sınıfın ekseriyeti, ülkelerine zihinsel olarak değişim yaşamış olarak dönmektedir. Kendinden olanı reddetme ve hakir görme, ancak Batılı olana karşı ezilmişlik hissi bu kişilerde görülmektedir. Aliya bu aydın sınıf için şu tespitlerde bulunmaktadır:

"İslâmi terbiyeleri ve halkla manevi, ahlâkî bağları olmadığı için onlar, hızlı bir şekilde temel ölçütlerini kaybeder ve yerel anlayış, gelenek ve inançları ortadan kaldırıp yerine yabancılarını getirerek bir gecede bu yerde, abartılı bir şekilde hayranlık duydukları Amerika gibi bir yer inşa edebileceklerini tahayyül ederler. Standartlar getirmek yerine bir standartlar kültü tesis eder, imkânların geliştirilmesi yerine ise arzu ve heveslerini geliştirirler ki bu da rüşvet, ilkelik ve ahlâkî kaosun önünü açar. Böyleleri, Batı dünyasının gücünün nasıl yaşadıklarıyla değil nasıl çalıştıklarıyla alâkalı olduğunu kavrayamaz. Garbin kudretinin moda, tanrıtanımazlık, gece kulüpleri, genç nesillerin gevşekliğinde değil, Batılıların olağanüstü hamaratlıkları, sebatları, bilgiye olan hâkimiyetleri ve sorumluluk sahibi olmalarında olduğunu göremezler" (İzetbegoviç, 2019, s. 26-27).

Aliya Batı'nın ilim ve tekniğini, çalışma disiplinini görmezden gelmemektedir. İthal edilen fikirlerden ve refor-

7 Doğduğunda krallık yönetimi, sonrasında komünist yönetim ve sosyalizmin dağılışı, Tito dönemi bir nevi faşizm ve son olarak kendi inisiyatifinin başrol oynadığı bağımsız ve demokratik Bosna-Hersek Cumhuriyeti.

8 14 Aralık 1995'de Amerika'da taraflar arasında anlaşma sağlanmış; Dayton Barış Antlaşması'nın imzalanmasıyla savaş sona ermiş ve Bosna'nın bağımsızlığı tanınmıştır. 2000 yılına kadar Başkanlık Konseyi'nde Boşnakların cumhurbaşkanlığına devam eden Aliya, 19 Ekim 2003 yılında hayatını kaybetmiştir.

mist hamlelerden bazıları gerçekten çözüm odaklı olarak anlaşılmaktadır. Ancak Batı'nın her şeyini almaya karşı çıkmaktadır. Batıcı aydınların problemlerini pragmatist davranmamakta, Avrupa'nın zararlı ve kendi kültürlerine taban tabana zıt hasletlerini de almakta görmektedir.

Aliya Türkiye ve Japonya'yı karşılaştırarak modernleşme hamlelerini ve aydın tabakayı incelemektedir. 20. Yüzyılın başlarında Türkiye ve Japonya birbirine benzer ve mukayeseye açık bir noktada bulunmaktadır. Aliya'ya göre her iki ülke de gelecek için eşit şanslara sahiptir. Ancak iki ülkenin izlemiş olduğu reform programları başka istikamette seyretmektedir. Japonya Batılı yaşam tarzını reddedip geleneklerine bağlı bir çizgide yol izlerken, Türkiye bunun aksi bir yol izlemektedir. Aliya'nın bu konuyu ele alışı "tüm medeniyet-i beşer ve gelişmenin gayesi ve özü, yıkıp reddetmek değil, devam ettirmek ve tekamüldür" (İzetbegoviç, 2019, s. 29) cümlesiyle eleştiriye tâbi tutulmaktadır.

Aliya kendi perspektifiyle aydınları ve reformistleri eleştirmektedir. Bu eleştirisine örnek olarak yine Türkiye'yi vermektedir:

"İslâm dünyasındaki reform taraftarları, yeni usuller benimseyerek kadim ideal ve değerleri değişen koşullar dahilinde ihya etmeyi başarabilecek türden bilge halk adamları olmadılar. Bilakis çoğu sefer buz gibi bir alaycı tavırla, bizzat kendileri bu değerlerin karşısına dikildiler. Akıllara ziyan bir siğ görüşlülükle milletin mukaddesatını çiğnediler ve hakiki olan hayatı yok ederek yerine imitasyon bir yaşam koydular. Türkiye ve başka yerlerde bu vahşiliğin neticesi olarak manevi açıdan kafaları karışık, kendi çehreleri olmayan ve kendi istikametlerine ilişkin hissiz, korsan-kopya uluslar ortaya çıkmış veya çıkmaktadır. Tıpkı Avrupalılaştırılmış şehirlerin sahte ışıkları misali onlarda da hiçbir şey otantik olmadığı gibi her şey, gayri tabii ve hakiki şevk ve kudretten yoksundur" (İzetbegoviç, 2019, s. 29).

Aliya'ya göre entelijansiya ile halk arasındaki trajik makas, İslâm dünyasının en buhranlı meselelerinden birisi olarak görülmektedir. Gayrı İslâmi eğitim sistemi ve yaşam tarzı her geçen gün artarak devam ettikçe, halk yabancı baskısını daha da derinden hissetmektedir. Dolayısıyla İslâmi bir refleks taşıyan halk, aydından gelen fikirleri reddetmekte ve bunu gören aydın da halktan iyice uzaklaşmaya devam etmektedir. Aliya Müslümanların eğitime karşı olduğu tezine de karşı çıkmaktadır. Onun için halkın esas karşı çıktığı şey yabancı eğitim sistemidir. Bu sistem içerisinde İslâmi esaslar dışarıda tutulmakta, manevî tahribata meydan verilmektedir. Aliya'nın bu yazıyı kaleme aldığı tarihlerde Bosna'nın içinde bulunduğu sistem ve manevî iklim göz önüne alındığında ne demek istediği daha iyi anlaşılmaktadır.⁹

Halkın istekleri ve karşı çıktığı meseleler, toplumsal alt yapıyı meydana getiren realiteyi oluşturmaktadır. Aliya'ya göre aydın sınıf, kendi isteklerini halka dayatabilmek için önce pohpohlar sonra tehdit ederler; yalvarır veya zorlarlar; isimleri ve şahsiyetleri değiştirirler. Lakin bu süreçlerin sonucunda avamın umursamazlığı ve reddi ile karşılaşılır (İzetbegoviç, 2019, s. 37). Müslüman halklar, İslâm'a aykırı gördüğü herhangi bir şeyi kabul etmemektedir. Bu, halkların İslâm'ı hakkıyla yaşadığı anlamına gelmemelidir, çünkü İslâm sadece bir din ve kurallar bütünü olarak ele alınmamakta, sosyolojik gerçeklik ve hissî refleks olarak yaşanmaktadır.

Müslüman halklar kendi bünyelerinden çıkacak bir İslâmi hareket arzusu içindedirler, bunu gerçekleştirmenin yegâne yolu ise kendi münevverlerini yetiştirmekten geçmektedir. Aliya'nın ifadesiyle "yabancılaşmış aydınlar" kendi metotlarını uygulamaktadır ancak bu metodu tatbik edecek halk kitlelerini yanlarına çekememektedir. Entelijansiya ile halk, gaye birliğinde buluşmamaktadır. Böyle olunca, hem Aliya'nın hem de Said Halim Paşa'nın dikkat çektiği gibi ortaya bir kördüğüm çıkmaktadır. Bu kördüğüm ancak halk ile aydının gaye birliğini tesis etmesi ile çözüme kavuşturulabilecek bir problem olarak görülmektedir. Aliya İslâmcıların tasavvurundaki ideal aydınlar/münevverler tipini şöyle açıklamaktadır: "Ufukta ancak tek bir yol gözükmektedir: İslâmî düşünce ve hissiyata haiz yeni bir

9 Komünist bir ideoloji içerisinde yer alan dönemin Yugoslavyası'nda manevî değerler ve dine bakış olumsuzdur. Bosna'da Yugoslavya'nın bir parçasıdır ve rejime ayak uydurmak durumundadır. Böyle bir ortamda Aliya'nın İslâm merkezli tutumu, rejimin savunucuları ve yönetim tarafından dikkat çekmektedir.

entelijansiya oluşturulup bir araya getirilmesi. Bu entelijansiya böylece İslâm bayrağını dalgalandıracak ve İslâmî kalabalıklarla birlikte İslâm idealinin gerçekleştirilmesi için harekete geçecektir” (İzetbegoviç, 2019, s. 39).

Aliya, İslâm ülkelerinin madden bağımsız gibi görünse de manen müstemleke altında olduğuna işaret etmekte, bunda aydınların da payının olduğuna dikkat çekmektedir:

“Gerçekten de, Müslüman devletlerin hemen hemen hepsi bağımsızlığını mücadele edip kazandılar, fakat çoğu durumda bu bağımsızlık şeklidir. Batıya olan ekonomik ve daha da kötüsü manevî bağımlılık kaldı. Belli sayıdaki Müslüman ülkelerde doğrudan veya dolaylı olarak basın ve eğitim yabancıların elindedir ve onlar ruhları zehirlemeye devam ediyor. daha özel bir belâ ise halkıyla her türlü bağımlı kaybetmiş olan belli entelektüel sınıf içindeki yerli yabancılarıdır. Bu aydınlar takımı, hem duygusal hem de emelleri bakımından İslâmî olan bir halka batılı, gayr-ı İslâmî reçete ve çözümler sunuyorlar ve bu trajik anlaşmazlık sonsuza doğru devam ettirilmektedir. Bazı durumlarda, Batılı saplantısından uyanış başladı, fakat açık bir İslâmî konseptin eksikliği nedeniyle o yavaş ve zik-zak olarak ilerlemektedir (İzetbegoviç, 2010, s. 108).

Aliya'nın ön plana çıkardığı temel gayelerden ilki ahlâktır. Bu hem İslâmî nizam için bir gereklilik, hem de toplumsal dönüşüm idealinde ele alınması gereken ilk problematik olarak öne çıkmaktadır. Burada belirtilen ahlâk kavramı, pek tabii İslâmî çerçeve içerisinde anlaşılmalıdır.

Aliya Müslüman toplumların içine düştüğü ayrışmaları da ele almaktadır. İslâm'ın emrettiği muvazene kaybedilmiştir ve bunun beraberinde getirdiği tasnif, gaye birliğinin oluşmasına engel olmaktadır. Bunda tek suç elbette aydınların değildir ancak bu ayrışma ve kutuplaşma da onların da payı inkâra yer bırakmayacak derecede fazladır. Aliya bu durumu şöyle özetlemektedir:

“Günümüzde İslâm ülkelerinin çoğundaki gerçek görüntü toplumun fakir köylüler, bencilce yaşayan zenginler ve kendi memleketlerinde birer yabancıya dönüşen aydınlardan oluştuğuna işaret ediyor. Bir yandan fakir ve cahil köylü (anlayıp uygulayamasa da) İslâm'ı severken; zengin, ikiye bölünmüş bir şekilde İslâm'a bağlılığını ifade eder. Aydın ise İslâm'a karşı kayıtsız kalır. Hz. Muhammed (sav), “İki şeyden tiksiniyorum; dindar cahilden ve inançsız âlimden” demiştir” (İzetbegoviç, 2020, s. 25).

5.Said Halim Paşa İle Aliya İzetbegoviç'in Farklılıkları Ve Benzerlikleri

Batılılaşma, modernleşme ve sekülerleşme literatürünün alt başlıklarından birisi olan aydın-halk kopuşu yahut yabancılaşması meselesi, belirli bir zaman aralığına hapsedilemeyecek kadar derin bir tartışma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konuya ilişkin hayli zengin bir literatür oluşmuş, hem Batılı hem de Müslüman düşünürler meseleye kendi zaviyelerinden eleştiri ve çözüm önerileri getirmişlerdir. Bu düşünürlerin ortaya koydukları tezler ve hipotezler ile ilgili karşılaştırmalı ve kavramsal analizler ise konunun daha iyi anlaşılması açısından önemli gözükmektedir. Bu bağlamda yukarıda konuya dair fikirleri ele alınan Said Halim Paşa ve Aliya İzetbegoviç'in hayatlarındaki farklı parametreler ve benzer görüşler aşağıda tartışılacaktır.

20. Yüzyılda yaşamış ve eser ortaya koymuş olan İslâm mütefekkirleri tek bir coğrafya ve kültürden çıkmamışlardır. Aynı coğrafyalarda yetişen bu mütefekkirlerin gelişimlerinde içine doğdukları aile, yaşadıkları ülkenin siyasal rejimi ve dünyanın içinde bulunduğu konjonktürel durum gibi etkenler önem taşımaktadır. Said Halim Paşa ile Aliya İzetbegoviç'in fikirlerini mukayese ederken de anakronizme düşmemek adına bu etkenler göz önünde bulundurulmalıdır.

Said Halim Paşa prestiji yüksek ve oldukça zengin bir aile olan Kavalalı hanedan üyesi olarak dünyaya gelirken, Aliya İzetbegoviç sıradan bir ailenin çocuğu olarak doğmuştur. Said Halim Paşa dönemin en iyi okullarında eğitim görmüş, küçük yaşından itibaren özel hocalar aracılığıyla yetiştirilmiş ve tahsiline Avrupa'da devam etmiştir. Aliya

İzetbegoviç ise Paşa'ya oranla daha standart eğitim veren okullarda eğitim görmüş, tahsil düzeyi daha kısıtlı kalmıştır. Yaşadıkları döneme yüzeysel bir perspektifle bakıldığında Said Halim her ne kadar çalkantılı bir döneme rast gelse de egemen ve hür bir İslâm ülkesi olan Osmanlı Devleti sınırlarında dünyaya gelirken, Aliya Yugoslavya sınırları içerisinde yer alan, son derece heterojen yapılı ve dinî olarak kısıtlamaların giderek arttığı Bosna'da dünyaya gelmiştir. Mevcut siyasal otorite ile olan negatif bağları incelendiğinde Said Halim biri gençlik, diğeri de 1. Dünya Savaşı sonrası olmak üzere iki kez sürgün hayatı yaşamıştır. Aliya ise biri gençlik, diğeri ise olgunluk dönemlerinde olmak üzere iki kez hapse atılmıştır. Said Halim Paşa'nın vefatı normal yollarla olmamış, bir Ermeni terörist tarafından şehit edilerek hayata gözlerini yummuştur. Aliya İzetbegoviç ise eceliyle vefat etmiştir. Bu parametreler göz önüne alındığında Said Halim Paşa ile Aliya İzetbegoviç'in paralelliklerini ortaya koymak kanaatimizce daha anlamlı ve anlaşılır olacaktır.

Çalışma boyunca sıkça vurgulandığı gibi iki ismin mütefekkir kimlikleri dışında en öne çıkan benzerliği yaşadıkları dönemde ulaşabilecekleri en yüksek devlet makamına ulaşmış olmalarıdır. Said Halim Paşa Osmanlı Devleti'nin sadrazamı olurken, Aliya İzetbegoviç Bosna-Hersek'in kurucu devlet başkanı olarak tarihe geçmiştir.

Yaşadıkları dönemler göz önüne alındığında her ikisinin de aktivist çağları olmuştur. Pasif kişiliklere sahip değildirler, aktif bir biçimde buldukları ortamlarda öne çıkmışlardır. Said Halim Paşa'nın sürgün yıllarında İttihâd ve Terakkî Cemiyeti bünyesinde politik muhalefeti ve sürecin sonunda sadrazamlığa kadar yükselmesi ile Aliya'nın Mladî Müslimani hareketi içerisindeki rolü ve 1990'larda Sırp irredantistlere karşı verdiği mücadele kanaatimizce buna en iyi örneği teşkil etmektedir.

Gerek ideolojilerinde gerekse yaşam biçimlerinde merkeze İslâm'ı almaları ve düşün dünyalarını bu sabiteden hareketle oluşturmaları dikkat çekmektedir. İki isimde mütefekkirlerdir. İslam dünyasının sorunlarını ele almışlar, bu konuda düşünmüş, fikir üretmiş ve eserler vermişlerdir. Münevverdirler. Hayatları boyunca okumuş, tefekkür etmiş, gezmiş ve eser ortaya koymuşlardır. Ülke insanının sorunlarını ele almış ve bunu dile getirmişlerdir. Eleştirdikleri aydın/münevver kalıbına girmemiş, savundukları değerler ve ilkeler ile hemhâl olmuşlardır.

Paşa'ya ve Aliya'ya göre Batı'da yükselen ilim, fen ve teknik alınmalıdır. Ancak bu etkenler ülke kültürüne ve İslâm dairesine aykırı bir nitelik taşımamalı, her yeni düşünce veya bilimsel gelişme önce süzgeçten geçirilmeli ve kendi kültür çerçevesinde eritilmelidir.

Said Halim Paşa Avrupa'da eğitim görmüş ve yıllarca orada yaşamıştır. Aliya'da kıta Avrupası'na yakın bir coğrafyada dünyaya gelmiş, Hıristiyan dünyasını yakından tanımıştır. Bu durum, iki isme Batı'yı sadece teoride değil, pratikte de gözlemlenme ve yaşayarak tatbik etme imkânı vermiştir. Bu bağlamda yapmış oldukları Doğu-Batı mukayeseleri dikkate değerdir. Ele aldıkları bir başka ortak konu "ahlâk" meselesidir. Her ikisi de toplumun ahlâkında ciddi bir bozulma görmekte ve ahlâk konusunu ön plana çıkarmaktadır.

Said Halim Paşa ile Aliya İzetbegoviç'in aydın-halk kopuşuna dair eleştirilerinin merkezinde İslâm'dan uzaklaşma ve Batı hayranlığı vardır. Aydınların tamamına yakını Batı disipliniyle eğitim görmüştür ve meseleleri ele alış biçimleri Avrupa menşelidir. Said Halim Paşa'nın "ruhların vatan değiştirmesi ve fikren göç" sözüne muhatap olan aydınlar ve Aliya'nın bahsettiği "yabancılaşmış aydınlar", muhtelif zaman ve mekânlarda aynı şiarla hareket ediyor görünmektedir. Bu şiarla hareket eden aydınlar için "zihnen müstemleke aydınlar" tabirini kullanmakta pek garip kaçmayacaktır. Başkaları gibi düşünen ve başkalarının oluşturduğu değerler dünyasından beslenen bu aydınlar, geçmişte olduğu gibi günümüzde ve gelecekte de aydın ile halk yabancılaşmasına sebep olmaya devam edecektir.

Aydın ile halk arasındaki bu kopukluk, ancak millî bir eğitim sisteminin oluşturulması ve İslâm'ın özüne dönüşle aşılabılır. Bunlar gerçekleştikten sonra toplum kendi bünyesinden arzu ettiği aydınlarını çıkartmaya başlayacaktır. Bu aydınlar kendi toplumuna yabancı olmayacak, halkın mukaddesat ve kültürüyle hemhâl olup, istek ve taleplerini muktedire dayatabilecek pozisyona gelecek ve halkı yönlendirebilme kuvvetini kendisinde bulacaktır; çünkü halk

aydınına güvenecek ve kendi yaşamlarına ve düşün dünyalarına dokunma iznini onlara verecektir. Bu bağlamda “gaye birliği” meselesini ortaya koymaktadırlar. Halk ile aydın aynı gaye etrafında buluşmak zorundadır. Aksi takdirde aydının okumuşluğu ve bilgeliği sadece ait olduğu cemiyetle sınırlı kalacak, halka riayet edemeyecektir.

Sonuç

III. Selim’in başlattığı ve sonrasında devam eden reform hareketleri sırasında, Türkiye ve Bosna-Hersek aynı devlet sınırları içerisinde idi. Aynı dinden ve medeniyet birikimlerinden beslenen bu coğrafyaların bir asrı geçkin süredir aşlamayan sorunları da içtimaî meselelerde zaman zaman paralellikler göstermektedir. Aydın ile halkın birbirine yabancılaşması sorunu da bu benzerliklerden birisidir. Ulus-devlet modeline geçiş her ne kadar siyasî sınırları birbirinden ayırmış olsa da, tarihsel arka plan, itikâdi birlik ve sosyal benzerlikler sınır-üstü bir olgu olarak görülmelidir. Dolayısıyla Said Halim Paşa ve Aliya İzetbegoviç’in birbirinden ayrı zamana, mekâna ve konjonktüre rast gelmelerine rağmen içtimaî meselelere yaklaşım tarzları, ilk olarak İslâm’ın evrenselliğine atıfta bulunurken, aynı zamanda iki coğrafyanın ortak sorununun aynı tarzda ele alınmasını zarurî kılmaktadır. Çalışmamızda yüzeysel bir şekilde değinildiği üzere Aliya’nın serzenişte bulunduğu konuları sadece kendisinden önce yaşamış Said Halim Paşa değil, muasırları olan Nureddin Topçu, Sezai Karakoç, Cemil Meriç gibi başka isimler de tartışmaktadır. Birçok noktada ortak paydada buluştukları görülse de hiçbiri arasında Said Halim Paşa ile Aliya arasındaki kadar benzerlik tespit edilememektedir.

Aydın/münevver eleştirileri yaparlarken, karşı çıktıkları aydının kendisi değil, büründüğü sunî kişiliktir. Buna en iyi anti-tezi de kendi benliklerinde vermektedirler. İki isimde münevver tanımlamasını yaşantıları ve eserleriyle aslında ispat etmişlerdir. Bu açıdan Batı tahakkümünde olmayan ancak yeniliğe de karşı çıkmayan bir aydın/münevver örneği görmek istendiğinde, iki isimde bu isteği karşılayacak niteliktedir. Said Halim Paşa ve Aliya İzetbegoviç’in tümelde entelijansiya ve modernite, tikelde aydın-halk kopuşu eleştirileri yaparlarken, buradan kavramlara ve aydına karşı oldukları anlamı çıkartılmamalıdır. Aslında her ikisine de yenilikçi İslâmcı denmesi kanaatimizce doğru bir tanımlama olacaktır. Hülâsa, iki ismin benzerlikleri İslâmcı, devlet adamı, münevver, mütefekkir, aktivist, reformist, yerli-millî ve idealist kavramsallaştırmasıyla açıklanabilir.

Son tahlilde iki isimde İslâm dünyasında yaşanan inhitata ve aydın-halk kopuşunun sebeplerine yönelik tespit, tenkit, tahlil ve çözüm önerileri güncelliğini koruyor görünmektedir. Zira İslâm dünyasının eğitim, düşünce, bilim ve teknoloji açısından –geçmişe nazaran tedricen gelişim içinde olsa da- hâlâ Batı’nın gerisinde olduğu maalesef bir vakıdır. İslâm dünyasından pek çok isim, ilim tahsili ve iş hayatı için Batılı ülkeleri tercih etmektedir. Bu tercih, -istisnalar olsa da- beraberinde Avrupaî yaşam tarzına alışan ve öz değerlerinden kopuk nesiller yetiştirmekte; Avrupa ülkelerinin kamu diplomasisi faaliyetlerine maruz bırakılmakta ve uzun vadede Batılı değerleri dünyanın pek çok bölgesine taşımaktadır. Kendi sınırlarında iyi bir eğitim sistemi kuramayan ve potansiyel vatandaşlarını değerlendiremeyen ülkelerin bu sorunu aşması güç görünmektedir. Bu soruna idareciler tarafından çözüm üretilebildiği takdirde millî ve bağımsız düşünebilen yeni nesiller, gelecekte doğup büyüdükleri coğrafyalara maddi ve manevi olarak katkı sunabilecektir. Halk, gelenek ve kültürel değerlerine bağlı, kendisine temas edip tabana inebilen ve tavanla irtibatını sağlayabilen aydınları kucaklayacaktır. Böylelikle Said Halim Paşa ve Aliya’nın işaret ettiği “gaye birliği” sağlanabilecek, aydın ile halk arasındaki yabancılaşma ortadan kalkacaktır.

Kaynakça

Akın, M. H. (2011). Said Halim Paşa düşüncesinde yerlilik meselesi. TYB Akademi, 3, ss. 141-149.

Altın, M. (2017). Kur’ân’da “alîm” ismi ve geçtiği âyetlerle ilgisi. Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6(2), ss. 374-405.

Altınkaş, E. (2011). Osmanlı modernleşmesinin özgün noktası: aydınlar. History Studies, 3(3), ss. 37-47.

- Asal, C. (2018). İdris Küçükömer: Batılılaşma ve düzenin yabancılaşması. *Yıldız Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(2), ss. 118-125.
- Aslan, T. (2009). Osmanlı aydınlarının gözüyle batılılaşma. *Erdem*, (55), ss. 1-32.
- Baltu, O. (2019). Niyazi Berkes ve Şerif Mardin: Türk modernleşme literatürü üzerine karşılaştırmalı bir analiz. *Tarih yazımı*, 5(2), ss. 326-350.
- Bardakçı, M. (1999, Eylül 12). 90 yıl öncede bir paşa aynı sözleri söylemişti. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/90-yil-once-de-bir-pasa-ayni-sozleri-soylemisti-39101491>
- Batuhan, H. (2002). Entelektüel kavramı üzerine. *Cogito*, 31, ss. 94-102.
- Berkes, N. (1997). Batıcılık ulusçuluk ve toplumsal devrimler. *Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayın*.
- Bilim, C. (1985). İlk Türk bilim akademisi: Encümen-i Daniş. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3(2), ss. 81-104.
- Birkök, M. (2000). Aydınlar ve bazı vasıfları. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, (26), ss. 97-111.
- Bostan, M. H. (1986). Said Halim Paşa'nın hayatı [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Bostan, M. H. (2019). Said Halim Paşa ve fikirleri. 21. *Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 8(22), ss. 53-90.
- Cevdet, A. (1905). Fas Hükümet-i İslamiyesinin inkırazı, *İçtihat*, (3).
- Çağan, K. (2003). Entelektüel imgesi üzerine. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), ss. 161-170.
- Çetin, H. (2022). Jakobenizme karşı muhafazakârlığın meydan okuyuşu: Said Halim Paşa. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 18(62), ss. 104-144.
- Doğan, M. (2022). Said Halim Paşa Osmanlı'sının ve Osmanlı Said Halim Paşa'sının buhranları. *Sosyologca*, 2(3), ss. 131-143
- Düzdağ, M. E. (2022). Said Halim Paşa: Buhranlarımız ve son eserleri. *İz Yayıncılık*.
- Esen, K. (2018). Cemil Meriç'in eserlerinde medeniyet, yabancılaşma ve aydın kavramlarının yorumu. *Bayterek Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi*, 1(1), ss. 24-39.
- Göksel, O. (2024). Niyazi Berkes'in çağdaşlaşma düşüncesi. *Veche*, 3(1), ss. 24-30.
- Gramsci, A. (1985). *Aydınlar ve toplum* (V. Günyol, Çev.). Alan Yayıncılık.
- Gündüz, H. (2022). Said Halim Paşa'ya göre modernleşme ve aydın kavramları. *GAB Akademi*, 2(3), ss. 56-71.
- Hanioğlu, M. Ş. (1998). "Abdullah Cevdet". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1/90.
- İzetbegoviç, A. (2019). *İslâm deklarasyonu ve tarihi savunma*. Ketebe Yayınları.
- İzetbegoviç, A. (2020). *İslâmi yeniden doğuşun meseleleri*. Ketebe Yayınları.
- İzetbegoviç, A. (2020). *Tarihe tanıklığım*. Ketebe Yayınları.
- İzzetbegoviç, A. (2010). *İslam deklarasyonu*. Fide Yayınları.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (2019). *Yaban*. İletişim Yayınları.
- Kısakürek, N. F. (2010). *İdeolocya örgüsü* (18. Baskı). Büyük Doğu Yayınları.
- Kısakürek, N. F. (2014). *Tanrı kulundan dileklerim* (14. Baskı). Büyük Doğu Yayınları.
- Küçükömer, İ. (1994). *Batılılaşma-düzenin yabancılaşması*. Bağlam Yayınları.
- Mardin, Ş. (2015). *Yeni Osmanlı düşüncesinin doğuşu*. İletişim Yayınları.

Meriç, C. (1997). Mağaradakiler. İletişim Yayınları.

Meriç, C. (2016). Umrandan uygarlığa (23. Baskı). İletişim Yayınları.

Meriç, C. (2020). Bu ülke. İletişim Yayınları.

Olağ Ercan, S. (2020). Ziya Gökalp ve Cemil Meriç'in görüşlerinde aydın ve modernleşme meselesi [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özcan, Z. (2006). Sosyo-kültürel fenomen olarak entelektüeller. Doğu Batı, 9(36), ss. 35-63.

Paşa, Z. (1875). Harabat, C. 1. Matbaa-i Amire.

Said, E. W. (2004). Entelektüel sürgün, marjinal, yabancı (T. Birkan, Çev.). Ayrıntı Yayınları.

Sarıkaya, B. (2018). Aliya İzetbegoviç'in düşünce dünyası ve inancını şekillendiren tarihsel arkaplan. Electronic Turkish Studies, 13(25), ss. 401-415.

Sartre, J. P. (2000). Aydınlar üzerine (A. Bora, Çev.). Can Yayınları.

Seton-Watson, G. H. N. (1964). "Intelligentsia" maddesi, A Dictionary of the Social Sciences, (Ed. By) J. Gould, WL Kolb.

Tavukçu, Z. (2016). Said Halim Paşa'nın mefkûresi/temel düşünceleri. Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Birikimler V, ss. 71-81.

Tekin, M. (2004). Batı'da ve Türkiye'de aydının dinî-sosyolojik portresi. Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 17(17), ss. 161-176.

Topçu, N. (1998). Kültür ve medeniyet. Dergah Yayınları.

Topçu, N. (2017). Millet mistikleri. Dergah Yayınları.

Toynbee, A. J. (2003). Civilization on trial and the world and the west. Oxford University Press.

Tunaya, T. Z. (1991). İslamcılık cereyanı. Baha Matbaası.

Türkislamoğlu, E. (2019). Türkiye'nin batılılaşma sürecine ilişkin olarak Niyazi Berkes ile Cemil Meriç'in yaklaşımlarının karşılaştırılması [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Türkyılmaz, H. (2021). İslamcı bir düşünür, Said Halim Paşa'nın batılılaşmaya bakışı. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (54), ss. 7-43.

Uyanık, Z., & Akkaş, İ. (2016). "Kenarda" kalmış "merkezi" bir düşünür portresi: Sabri Ülgener. Ardahan Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2(3), ss. 49-59.

Ülgener, S. (1975). Aydınlar sosyolojisi ve çağımız aydını. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 35(1-4), ss. 5-39.

Ülgener, S. (2006). Zihniyet ve din İslam, Tasavvuf ve çözülme devri iktisat anlayışı. Derin Yayınları.

Ülken, H. Z. (1992). Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi. Ülken Yayınları.

Ülken, H. Z. (2008). Tanzimat'a karşı, millet ve tarih şuuru. Türkiye İş Bankası Yayınları.

Yılmaz, S. (2013). İdris Küçükömer'in siyasal tezleri bağlamında AKP ve CHP parti programlarının analizi. Selçuk İletişim, 5(1), ss. 156-173.